

УДК 94(477.62)“194-195”:314.156

Юрій Ніколаєць

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДОНБАСІ У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.

Стаття містить аналіз демографічних процесів у Донбасі у 20–30-х роках ХХ ст. Визначаються причини і характер міжетнічних конфліктів в умовах прискорення процесу урбанізації.

Ключові слова: демографія, урбанізація, конфлікт, нація, Донбас.

На початку ХХ ст. в Донбасі внаслідок особливостей освоєння території, колонізаторської політики царської Росії і створення сприятливих умов для іноземних поселенців сформувалася строката етноструктура, що вивчалася Л. Гуцало [8], І. Кононовим [12], Г. Куромією [15], Н. Малярчук [16], О. Сучковою [23], які висвітлювали переважно роль окремих етнічних груп у заселенні та господарському освоєнні краю. Комплексне дослідження демографічних процесів дозволяє з'ясувати кількісне співвідношення представників багатьох етносів Донбасу в різні історичні періоди, розкрити зміни у їх складі, визначити причини таких змін.

Ленінсько-сталінське керівництво завжди надавало виняткового значення Україні, вважаючи, що її утримання в орбіті московського центру є ключовою умовою для забезпечення життєздатності комуністичного режиму та нового імперського утворення у формі СРСР. Після встановлення радянської влади на території Донбасу одним із важливих завдань відновлення промислових потужностей регіону було припинення стихійних міграцій із сільської місцевості до міст на тимчасові заробітки. Цього вимагали інтереси розвитку важкої індустрії та видобувної промисловості, де високий рівень плинності кадрів залишався несумісним із забезпеченням належного рівня кваліфікації робітників, що вирішальним чином впливало на продуктивність праці. В цих умовах використовувалася система монофункціональних поселень з містоутворюючими функціями підприємств, трудові мобілізації та організовані набори. Підпорядкування інтересам важкої промисловості систем розселення та руху населення стали головною рисою урбанізаційних процесів. Така система утворення поселень жорстко підкорялася вимогам економічної доцільності їх розташування, а побутові умови мешканців відсувалися на другий план. Для забезпечення її стабільності, необхідною умовою було позаекономічне закріплення трудових ресурсів на місцях роботи. На перший погляд воно мало досягатися шляхом введення санкцій за самовільне залишення роботи, але радянська система впродовж 1920-х років ще не забезпечувала високого рівня контролю за людиною. Тому найбільш дієвим виявився засіб закріплення робітників за підприємствами, що передбачав їх переміщення з відносно віддалених районів для постійного проживання на новій території. За допомогою цього, зі зміною поколінь формувалася стійке уявлення про нові землі як про батьківщину.

Уже впродовж березня-вересня 1920 р. з Орловської, Тамбовської, Курської та інших губерній РРФСР для участі у відродженні вугільної промисловості прибуло 16000 осіб [9, с. 196]. Ці люди, втративши економічні зв'язки із попереднім місцем проживання, фактично автоматично позбавлялися альтернативних джерел для отримання заробітку окрім тих, що пропонувалися державними органами на новому місці роботи. В Донбасі таким джерелом для існування ставала переважно шахтарська праця. А найкращим контингентом напротязі певного часу були вихідці з Росії, оскільки вони у переважній більшості випадків із переміщенням до шахтарських поселень, втрачали зв'язки із сільськогосподарською працею, а віддаленість місць виходу ставала одним із гарантів неповернення переселенців на попередні місця проживання. В цьому можна вбачати продовження радянським урядом

соціально-економічної політики Російської імперії. Не варто відкидати й привабливості шахтарської праці за рахунок досить високого рівня її оплати, що заохочувало до переміщення на Донбас трудових мігрантів. Причому цей фактор був більш важливим для тієї частини росіян, які внаслідок аграрного перенаселення центрального чорноземного району Росії, не могли забезпечити собі гідного рівня життя. У той час, як значна частина українців вважала головним засобом існування сільськогосподарську працю. А родючі ґрунти давали можливість забезпечити певну економічну незалежність, принаймні до проведення радянською владою суцільної колективізації.

На початку 1920-х років більшість населення Донбасу становили українці – 64 %, росіяни були другою за чисельністю етнічною групою, питома вага якої складала 26 %. Сільське російське населення Донбасу було сконцентровано переважно на сході регіону. У першій половині 1920-х рр. більшість його мешкала в Шахтинській (36 %) та Луганській (23 %) округах. Тут були цілі райони, де компактно проживали донські козаки. У Шахтинській окрузі нараховувалося вісім таких районів, у Луганській – три. У Маріупольській окрузі, розташований у південно-західній частині Донбасу, був лише один район з абсолютною більшістю російського населення. Таким чином, лише у дванадцяти, з сімдесяти восьми районів Донецької губернії, більшість серед сільських жителів становили росіяни. Крім того, у Донецькій губернії було 481 (15 % від загалу) сільське поселення, де росіяни становили абсолютну більшість. У них мешкав 91 % сільського російського населення Донбасу. На початку 1920-х рр. питома вага росіян серед сільського населення Донбасу становила 17 % (1926 р. вона зменшилася до 15 %) [16, с. 12]. Серед сільських жителів регіону українці склали абсолютну більшість, хоча й знаходилися під тиском русифікації.

Процес спрямування капіталовкладень (а відповідно і переміщення населення на терени Донбасу) проходив у рамках запеклої політичної боротьби між прихильниками ідеї зробити Україну головним осередком індустріалізації та противниками такого рішення. Позиції українських керівників протистояли урядовці, які відстоювали думку про доцільність розвитку промисловості на Уралі. Боротьба партійного керівництва економічних регіонів Радянської країни з питань розміщення індустріального будівництва набрала гострого характеру в ЦК РКП/б/ вже з початку 1925 р. Представники Компартії України – члени ЦК ВКП/б/ – мали чіткі установки щодо відстоювання думки про перетворення республіки на головну індустріальну базу Радянського Союзу. Перед квітневим (1926 р.) Пленумом ЦК ВКП/б/ Л. Каганович налаштував своїх соратників наступним чином: "...ми, члени ЦК ВКП/б/, повинні з усією силою поставити вимогу про привілейоване становище металу і вугілля, якщо хочете, як найбільш відсталих галузей промисловості в тому розумінні, що вони не мають своїх капіталів і не можуть вкладати своїх накопичень. Їм держава повинна допомагати, на них повинно бути звернуто максимум уваги" [3, арк. 61].

Протистояння між керівниками різних республік у боротьбі за право спорудження промислових об'єктів було, по-суті, не процесом, у якому визначалася економічна доцільність розвитку промислових потужностей окремих регіонів, а політичною боротьбою за вплив у вищих ешелонах влади. Вкладення коштів у розвиток промисловості Донбасу мало забезпечити підвищення ролі України в цілому у вирішенні принаймні економічних питань на рівні Радянського Союзу. Саме тому Г. І. Петровський на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦК КП/б/У у 1927 р. наголосив, що комуністи України виступили за те, щоб "важку металургію і машинобудування більше всього розвивати в Донбасі" [4, арк. 3].

У 1925–1926 рр. Політбюро ЦК КП/б/У ще могло діяти, зважаючи на свій авторитет, як молодший партнер ЦК ВКП/б/. І однією з основ цього залишалася саме важка промисловість республіки. Іншим важливим моментом була зацікавленість Й. Сталіна у підтримці КП/б/У в боротьбі проти Л. Троцького. Проте посилення централістських настроїв та протидія з боку союзних органів створювали загрозу нівелювання впливу українських партійних органів. Прикладом може служити план ГОЕЛРО, за яким Україна була поділена на два економічні райони – Південно-Західний з центром у Києві та Південний з центром у Харкові. Завдяки

протестам українського партійного керівництва поділ республіки на дві частини був визнаний недоцільним, проте тенденція до підпорядкування економіки України російським центральним органам збереглася. Але питання підпорядкування промислового потенціалу республіки було не стільки економічним, скільки політичним [14, с. 21–22].

На Пленумі ЦК КП/б/У у квітні 1925 р. секретар Сталінського окружного КП/б/У К. В. Мойсеєнко відзначив, що питання про розширення металургійної промисловості в Україні пройшло повз ЦК КП/б/У і українські радянські організації. Коментуючи це, він наголосив, що промислові підприємства залишалися базою українських партійних організацій, а у випадку вилучення їх з-під впливу українських комуністів, “буде вислизати ґрунт з-під ніг Політбюро” [2, арк. 93].

Зростання кількості російського населення в українських промислових районах залишалося вагомим фактором у справі підпорядкування українських промислових районів московському центру. Свого часу Л. Каганович вважав головним досягненням українізації і доказом вірної національної політики саме розгортання нового індустріального будівництва в Україні. Піднесення на вищий рівень продуктивних сил у його розумінні важили набагато більше, аніж розвиток національної самосвідомості українського народу [4, арк. 13]. У середовищі російського населення Донбасу українізація отримала негативні оцінки. Це призводило до проявів російського великодержавного шовінізму, а також конфліктів на мовному ґрунті між росіянами та українцями. У 1920-х – на початку 1930-х років чітко позначилося небажання росіян інтегруватися в українську культуру, неповага значної частини російського населення Донбасу до українства. Росіяни вимагали, щоб українці говорили російською, і чули у відповідь, що вони в Україні, а не в Росії. Спостерігалися численні бійки між українськими і російськими шахтарями [15, с. 285].

Гірничі галузь особливо вирізнялася значною питомою вагою росіян серед робітників. Особливо багато вибійників походили з Центрально-Чорноземного району Росії, але російські шахтарі працювали на шахтах Донбасу впродовж осінньо-зимового періоду і поверталися навесні у рідні села для польових робіт. Це було однією з причин надзвичайної плинності шахтарських кадрів. За наказом партії на підприємства Донбасу з Росії прибували також вищі керівні кадри: директори та головні інженери заводів та шахт, серед яких значну частину склали євреї. Питання взаємовідносин євреїв з оточуючим населенням Донбасу завжди було досить проблемним, бо пов’язувалося з таким явищем як антисемітизм.

Під час громадянської війни на території Донбасу зафіксовано щонайменше 24 погроми. Не дивлячись на те, що радянська влада з перших днів існування здійснювала енергійну боротьбу з антисемітизмом, наприкінці 1920-х років спостерігалось поширення антисемітських настроїв серед населення через активну економічну діяльність євреїв у період НЕПу, відносно великою їх кількістю у партійному, господарському та радянському апараті. Це призводило до поширення думки, що найбільше від революційних перетворень виграли саме представники єврейської національності. Урядові заходи із наділення євреїв землею викликали неприязнь у зв’язку із переконанням інших верств населення у тому, що саме євреї отримували кращі землі. До міжетнічних конфліктів призводило зростання кількості єврейських робітників у важкій промисловості, де їх раніше практично не було. Широке розповсюдження побутового антисемітизму негативно впливало на атмосферу в робітничому середовищі [23, с. 12].

За переписом 1926 року в Артемівській окрузі проживало 766668 осіб, з них українців – 555808 осіб, росіян – 152624 осіб, євреїв – 17622 осіб. У Луганській окрузі нараховувалося 614643 осіб, з них: українців 317474 осіб, росіян – 262702 осіб, євреїв – 10185 осіб. У Сталінській окрузі було 654941 осіб, з них українців – 349518 осіб, росіян – 223825 осіб, євреїв – 12909 осіб. У Маріупольській окрузі проживали 415540 осіб, з них українців – 227443 осіб, росіян – 76753 осіб, євреїв – 13483 осіб. У Старобільській окрузі було 480378 осіб, з них українців – 428759 осіб, росіян – 48820 осіб, євреїв – 240 осіб. У цей час на території Донбасу проживали 63605 німців, 6077 молдован, 97739 греків, 11414 білорусів, 14457 татар [17, с. 74–75].

Згідно з дослідженнями російських вчених одним із наслідків різкого зростання кількості російського населення упродовж 20-х років ХХ ст. стало поширення антиросійських настроїв [13, с. 33].

Протягом 20–30-х років ХХ ст. радянський уряд здійснив серію адміністративно-територіальних реформ. У квітні 1923 р. замість повітів були створені округи, а замість волостей – райони. Після ліквідації у серпні 1925 р. губерній діяла трьохрівнева система управління: округ–район–територія сільради. У 1930 р. відбулася корінна перебудова системи управління, у ході якої округи скасували й залишилася двохрівнева система, коли республіканський центр безпосередньо керував районами. На території Донбасу було створено 17 районів. Але вже у 1932 р. відбулося утворення областей. Так, 2 липня 1932 р. утворено Донецьку область, до складу якої увійшли 17 промислових і 18 сільських районів – територія сучасних Донецької і Луганської областей. Президія Верховної Ради СРСР 3 червня 1938 р. видала Указ про поділ Донецької області на Сталінську (з 1961 р. – Донецька) і Ворошиловградську (у 1958–1970 рр. – Луганська; у 1970–1990 рр. – Ворошиловградська; з 4 травня 1990 р. – Луганська).

Крім того, у рамках реформування адміністративно-територіальних одиниць було здійснено спробу створення так званих “національних районів”. Створення національних адміністративно-територіальних одиниць (сільських і селищних рад, національних районів) посідало окреме місце в політиці “коренізації”. Впливовим чинником розробки проектів адміністративно-територіального структурування УСРР за національною ознакою стала активність етнічних громад. Підготовка до організації сільських і селищних рад та районів була здійснена у 1924–1925 роках Центральною комісією в справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Рекомендації ЦКНМ при ВУЦВК здійснювалися відповідно до постанови РНК УСРР “Про виділення національних районів та рад” від 29 серпня 1924 року. Проекти національного районування в середовищі етнічних меншин спиралися на норми, затверджені постановою 4-ї сесії ВУЦВК 8-го скликання (15–19 лютого 1925 року). Згідно з рішеннями форуму мінімальна кількість мешканців відповідної національності мала становити не менше 10 тис. осіб для національного району і не менше 500 осіб для національної сільради.

Практична робота з виділення національних районів розпочалася під тиском німецької громади. Адже значна частина німців у перші роки радянської влади обмежувалась у політичних правах, не задовольнялись їх релігійні, культурно-мовні запити. Інтереси німців, як і інших національних меншин, фактично було проігноровано в процесі адміністративно-територіальної реформи в Україні у 1921–1923 роках [20, с. 121]. Створення нових районів замість існуючих волостей і повітів не завжди здійснювалося із урахуванням національного складу населення. Зокрема, в результаті укрупнення багатьох колишніх, до того практично однонаціональних, у тому числі й німецьких, районів німці були фактично розірвані в різних адміністративно-територіальних одиницях [21, с. 5].

У травні 1924 р. ЦКНМ при ВУЦВК, яка ще перебувала в стадії організаційного оформлення, звернулася до Президії ВУЦВК з пропозицією утворити кілька районів із компактним проживанням німців. На території Донбасу пропонувалося створити Люксембурзький (Маріупольська округа Донецької губернії) район. Паралельно розгорталася підготовча робота щодо поляків, греків, євреїв і болгар. Пленум ЦК КП(б)У (3–8 червня 1927 року) назвав створення національних рад серйозним досягненням влади в галузі здійснення національної політики. 4-та сесія ВУЦВК 10-го скликання (1928 р.) у своїй постанові визнала національне районування найкращою формою втілення “національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх в радянське будівництво” [19].

Суспільно-політичний запит на виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць проявився 1927 року на тлі загострення “російського питання”. Претензії до українського керівництва звелися до закидів про пригнічення прав російського населення, штучне обмеження сфери застосування російської мови, зокрема в навчальних

зкладах. Саме на цей час російсько-українські взаємини, особливо в східних регіонах УСРР, набули ознак конфронтації. Згідно із загальними засадами політики “коренізації” росіяни не мали статусу національної меншини. Лобювання ідеї виділення російських адміністративно-територіальних одиниць означало новий етап в історії “коренізації”, оскільки росіяни були визнані національною меншиною. Відчутне загострення проблеми неприйняття росіянами зростаючих темпів українізації спонукало українських урядовців до швидких дій. 1927 року представник від росіян був введений до складу ЦКНМ при ВУЦВК, яка розпочала підготовчу роботу з виділення російських районів.

Спочатку уряд не мав чіткого уявлення про напрям діяльності в цій справі. Оскільки переважна частина росіян мешкала в містах, виникла думка про необхідність створення в них адміністративно-територіальних одиниць, попри те, що місто не розглядалося як полігон для національних адміністративно-територіальних експериментів. Водночас українські націонал-комуністи були готові йти на виняткові поступки в питаннях облаштування російської громади в республіці. З дев’яти російських національних районів, що були створені в УСРР у 1927 р., в Донбасі знаходилися Петровський, Сорокинський та Станично-Луганський райони Луганської округи. Процес виділення російських селищних рад відбувався з певними труднощами, оскільки серед партійного керівництва не було одностайності у питанні доцільності українізації робітничих селищ, значну частину населення яких становили етнічні росіяни.

Досвід національного будівництва 20-х років ХХ ст. засвідчив, що в Донбасі важко не так поєднувати українське і російське населення, як відокремлювати їх одне від одного. Адміністративна комісія, що діяла в тому часі на Луганщині, відчула значні труднощі у спробах атрибутувати той чи інший населений пункт як національно український або російський. Так, Луганськ був визнаний національно російським містом. Лозово-Павлівський і Краснолучський райони визначилися як національно українські, але до розгляду їхнього характеру вирішили повернутися пізніше. Почалося вживання словосполучення “умовно український” щодо робітничих поселень [12, с. 88].

Розбудова національних адміністративно-територіальних одиниць виявилася надзвичайно складною справою і зазнала впливу безлічі ускладнюючих факторів. Найгострішою була нестабільність адміністративно-територіальної структури республіки. Унаслідок відсутності визначеної концепції приведення територіальних структур у відповідність до економічних потреб розвитку організація територіальних управлінських структур у роки нової економічної політики набула вкрай суперечливого характеру. Окремо слід зупинитися на питаннях проведення мовної політики в національних районах. Справа в тому, що під час перекладу діловодства на німецьку, польську, болгарську мови, не кажучи вже про чеську, албанську, греко-еллінську та греко-татарську, виникало чимало труднощів, у тому числі й суто технічного характеру: слабка поліграфічна база, майже не було шрифтів та друкарських машинок мовами національних меншин. У видавництвах, які видавали книги з діловодства, різноманітні бланки, посвідчення, не вистачало редакторів, коректорів, перекладачів та інших фахівців із знанням мов національних меншин. У цій ситуації виграло російське населення, забезпечення мовних і культурних потреб якого було незрівнянно кращим, аніж інших національних меншин [20, с. 128].

У першій половині 1930-х рр. відбулося певне переосмислення пріоритетів при розробці адміністративно-територіальної карти України. Суцільна колективізація сільського господарства та індустріалізація стали політичною платформою унітаризації адміністративної моделі України. Адміністративно-територіальна реформа 1930 р. не випадково була здійснена в розпал суцільної колективізації. Вона запровадила безпосереднє підпорядкування районів центру. Метою реформи було посилення контролю центру над колективізованим селом.

У контексті адміністративно-територіальних реформ 1934–1935 рр. на теренах Донецької області внаслідок розукрупнення однойменної адміністративно-територіальної одиниці з’явилися грецький Старо-Караньський район і Тельманівський (Остгеймський)

українсько-німецький райони. Безперервні зміни величини районів, приєднання та від'єднання сільрад і населених пунктів відігравали дезорганізуючу роль у житті національних адміністративно-територіальних одиниць. У 1935 р. відбулася кампанія з розукрупнення районів УСРР. Згідно з постановою президії ВУЦВК “Про склад нових адміністративних районів Донецької області” від 13 лютого 1935 р. розукрупнили російський Верхнетеплівський район, унаслідок чого з'явився новий російський район – Косіорівський. Наприкінці серпня 1936 р. внаслідок часткових змін районних меж Дніпропетровської та Донецької областей укрупнилися єврейський Калініндорфський та німецький Спартаківський райони Одещини, натомість істотно зменшилася територія грецького Велико-Янісольського району на Донеччині.

5 березня 1939 ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України”. 7 квітня 1939 протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших адміністративно-територіальних одиницях. Таким чином, через неповних 15 років з моменту ініціювання ідея адміністративно-територіального будівництва за національною ознакою була відкинута. Оцінюючи реальну ситуацію, відзначимо, що значна частина населення національних районів у період індустріалізації та колективізації була депортована, виселена або мігрувала у міста, а національні одиниці переставали бути національними [8, с. 12].

Одним із чинників, який впливав на перебіг демографічних процесів у Донбасі була примусова колективізація сільського господарства. Кампанія з виселення заможних українських селян на Північ, Урал та в інші віддалені місця країни набула масового характеру і здійснювалася досить жорстоко. На жаль, точну кількість виселених встановити не вдалося внаслідок як неточності обліку, так і розрізненості даних. Але існують дані про розкуркулення і виселення близько половини селянських сімей [18, с. 20–22]. Боротьба з куркульством завдала вкрай тяжкого удару сформованим століттями традиціям українського землеробства. У селах поширювалася згубна морально-психологічна атмосфера, коли, намагаючись відвернути загрозу від себе, люди писали доноси на односельців, давали брехливі присяги як свідки на допитах. Але найтяжчим наслідком здійснення колективізації стало поширення в Україні голоду, який стараннями радянських урядовців набув ознак геноциду. До середини 1932 р. в Донбасі у селах склались передумови розорення селян в умовах здійснення суцільної колективізації, що стала однією з причин поширення жахливого голодомору. Оскільки опір селян колективізації був досить масовим, Й. Сталін застосував випробуваний метод боротьби із масовим незадоволенням політикою більшовиків – голодомор [10, с. 896].

Сталінський округ став першим у всезагальній колективізації в Донбасі. Репресії відносно великих і середніх виробників сільськогосподарської продукції, високі податки, суворе дотримання так званих “твердих завдань” зі здачі продуктів і подібні заходи адміністративної дії межували з свавіллям і беззаконням. Значного поширення набрало занесення на “чорну дошку”, що означало фактичну блокаду, позбавлення права селян на виїзд і в'їзд у села. Тільки в грудні 1932 р. на “чорну дошку” в області було внесено одразу 15 колгоспів. Занесення колгоспів до “чорних списків” означало повне припинення підвезення продовольства, згортання колгоспної та державної торгівлі та опечатування криниць із водою із виставленням біля них сторожі. Тим, хто не здав хліб, не давали і води. В Україні розгорнувся справжній продовольчий терор. Україна була переведена на блокадне становище. За периметром кордонів, охоплених голодом областей, розмістили війська НКВС. У потягах та на залізничних станціях співробітники ДПУ обшукували речі пасажирів і конфіскували продовольство [10, с. 896].

Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацію та укріплення громадської (соціалістичної) власності” поставила селян у ще скрутніше становище. В Донбасі лише від часу прийняття Постанови до 1 квітня 1933 р. було засуджено 9286 чоловік. Одноосібники серед них становили 37,3 % (3461 особа), робітники – 22,4 % (2077), колгоспники – 17,6 % (1636), куркулі і нетрудові

елементи 16,8 % (1560) і службовці – 5,9 % (552 особи). Більшість було засуджено за крадіжку в колгоспах: в 1932 році – 61 %, на початок 1933 року – 55 %. Приблизно кожний тридцятий з них був засуджений до розстрілу, кожний восьмий до позбавлення волі на 10 років, кожний п'ятий – до позбавлення волі терміном від 5 до 10 років. Суворішому покаранню піддавались куркулі (розстріляно 11,6 %) і службовці (5,2 %). Зважаючи на викладене, факти голодування і смерті колгоспників та одноосібників, людей похилого віку та дітей мали місце в усіх районах Донбасу. Так, на початку березня 1933 року в с. Шипарське з 212 колгоспних і 18 одноосібних господарств 190 (82,6 %) абсолютно не мали продовольства. За січень та 20 днів лютого тут померло 74 особи, а смертність в окремі дні сягала 8–10 осіб. Понад половина померлих – діти до 10 років. Якщо шахтарям у містах давали півкілограму хліба на день, а іншим працюючим – 200 грамів, то на селі люди, що яких довели до стану голодних звірів, нерідко їли собак, кішок, коней (с. Ровенецьке, Біловодський р-н). Про вкрай тяжке становище людей взимку й весною 1933 року свідчили численні факти канібалізму. Мали місце факти трупоїдства, коли викопували померлих з кладовищ. Дійшло до того, що доводилося охороняти кладовища [10, с. 896].

Зі свідчень очевидців випливає, що найстрашніша ситуація склалася саме у березні 1933 р. Уражені важкими зимовими випробуваннями, вичерпавши останні запаси продуктів, які їм вдавалося зберегти від реквізиції, селяни помирали голодною смертю у великій кількості. Внаслідок відсутності будь-якої допомоги смертність весною 1933 р. порівняно з попереднім 1932 р. збільшилася, в середньому, з 13,9 % до 17,1 %. Голодом було охоплено 21 район з 43 районів Донбасу, що становить майже 50 % від усієї їхньої кількості населення. Як засвідчує незначний матеріал, що зберігся сьогодні в архівних фондах, у цій області в 1933 р. померло 73 030 осіб у селах і 54 709 у містах [22, с. 13]. За підрахунками британського дослідника Роберта Конквеста, у тогочасній Донецькій області (включала сучасні Донецьку та Луганську області) від голоду померло до 20 % населення, голод забрав життя не менш, ніж 400000 селян [11, с. 281]. Причому основних поневірянь зазнало селянство, оскільки у великих містах продовольство залишалося доступним [10, с. 899].

Колективізація і голодомор викликали масові заворушення, що не оминули і Червону Армію. У 1932 р. загальна кількість негативних політичних висловлювань бійців і командирів, зафіксованих Особливими відділами органів ДПУ у частинах Червоної Армії, перевищила 300000, а у 1933 р. – досягла майже 350000, у тому числі погрози повстанської діяльності склали понад 4000 випадків. За 1933 р. антирадянські висловлювання були зафіксовані у розмовах 230000 червоноармійців та більше 100000 командирів і начальників. У 1932–1933 рр. із лав Червоної Армії були звільнені через неблагонадійність 26000 червоноармійців, командирів та політпрацівників [10, с. 895]. Досить значна частина антирадянських висловлювань і виступів фіксувалася на території Донбасу. Під час голодомору 1932–1933 років посилювались антисемітські настрої населення Донбасу. Критикуючи партію за голод, робітники звинувачували євреїв у тому, що “жиди займають відповідальні посади, особливо міцно вони засіли в ДПУ” [1, арк. 16].

Голодомор від початку й до кінця був організований штучно. Повне вилучення зерна із запасів колгоспів і одноосібних господарств, здійснене восени 1932 – зимою 1933 рр. було головною причиною голоду. Метою сталінського керівництва було знайти засоби для форсування індустріалізації і повністю знищити історично сильні традиції особистого селянського господарства, повністю придушивши спротив політиці більшовиків. Для народного господарства перша п'ятирічка (з жовтня 1928 р. до 1933 р.) мала катастрофічні наслідки. За час реалізації першої сталінської п'ятирічки більшовики здійснили фізичне знищення і пограбування виробничих сил країни, що не мало аналогів в історії. Причому знищенню підлягали найбільш працелюбні сім'ї і прибуткові приватні господарства. Фінансові та економічні втрати від розорення сільського господарства, тваринництва суттєво переважили вартість споруджених на початку 30-х років ХХ ст. “гігантів” сталінської індустрії [10, с. 900–901].

Варто додати, що у той час промисловість Донбасу певною мірою приваблювала людей, які прагнули врятуватися від голоду, оскільки можна було розраховувати на отримання більш менш стабільної заробітної плати та норму хліба.¹ Але міграції відбувалися не лише через економічні причини, а й у рамках національної політики радянського керівництва.

В другій половині 1933 р., відповідно до Постанов Політбюро ЦК ВКП/б/ і РНК СРСР, було утворено Всесоюзний комітет з переселення, який виступив за заселення спустошених українських сіл, у тому числі й Донбасу, переселенцями-росіянами. Згідно з його рішенням, було визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди організовано переселяли працівників з Росії та Білорусії. Під час першого етапу цієї операції до України у кінці 1933 на початку 1934 рр. було переселено 20000 сімей. Вимерлі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями, хоча в СРСР за межами України проживало кілька мільйонів українців [7, с. 29]. Тому голодомор можна розглядати і як один із аспектів радянської національної політики.

Міграції в Донбас у середині 30-х років ХХ ст. відбувалися й у рамках підготовки СРСР до війни на Заході, коли задля укріплення кордону відселялася певна частина населення. Так, у 1935 р. з прикордонних районів України (зокрема, так звана лінія “старого державного кордону”) було відправлено: з Київської області – 56 ешелонів (5478 господарств – 26168 осіб), з Вінницької області – 32 ешелони (2864 господарства – 12828 осіб). Згідно із даними НКВС за національним складом було депортовано: українців – 3434 господарства, поляків – 2866 господарств, німців – 1903, інших – 126. У складі переселених господарств було куркульських – 1155, одноосібних – 3725, колгоспників – 3396, інших – 52. З відправлених 88-ми ешелонів на 13 березня 1935 р. в Донецькій області розвантажився 31 ешелон (3044 господарства, 14083 осіб). Замість виселених “політично неблагонадійних” селян на їх місце в примусовому порядку були направлені родини з Київської та Чернігівської областей [5, арк. 1–8]. Вороже ставлення до переселенців з боку місцевого населення і було причиною розгляду питання на Політбюро ЦК КП(б)У.

В умовах розгортання індустріального будівництва репресії стали невід’ємною частиною індустріалізації, коли за невиконання нереальних планів виготовлення продукції чи видобутку вугілля в Донбасі шукали “винних”, знищуючи талановитих керівників та вмілих робітників. Підставами для ухвалення смертних вироків, окрім зриву виконання плану, були, як правило, дрібні упущення і помилки спеціалістів, робітників, колгоспників у виконанні своїх професійних обов’язків: ненавмисне псування інструменту, низька якість продукції. За деякими відомостями на території Донеччини ще в 1920–1936 роках було репресовано 10012 людей [23, с. 12].

Упродовж 1936–1938 рр. Донбас охопили найбільш масові репресії. Політична еліта була винищена великим терором. Значна частина працівників заплатили своїм життям за вигадані зв’язки з іноземними розвідками. У цей період відбулися зміни й у соціальному складі репресованих. Якщо раніше жертвами переслідувань ставали здебільшого заможні селяни та міщани, колишні царські офіцери, представники старої інтелігенції, то на кінець 30-х років ХХ ст. репресій зазнали практично всі верстви населення. Поширилося винесення вироків не індивідуально, а за списками. Одним із характерних явищ стало “виявлення” численних контрреволюційних організацій. За даними Гіроакі Куромії на Донбас припала майже третина всіх страчених в Україні, хоча частка його населення в усій людності республіки не перевищувала 16 %.

Індустріалізація призвела до зміни поселенської структури російського населення Донбасу: у першій половині 1920-х років росіяни проживали у містах та сільській місцевості у майже рівних пропорціях, то у 1939 р. 86 % росіян проживали у містах і лише 14 % – у селах. Якщо у 1923 р. росіяни становили в них абсолютну більшість – 53 % населення, то у

¹ Тут слід вказати, що високий розмір заробітної плати робітників також був відносним. Так, на середньомісячну зарплату робітник міг купити 31 кг хліба (у 1913 р. – 314 кг) або 7 кг м’яса (у 1913 р. – 43 кг), 5 кг ковбаси (у 1913 р. – 25 кг), 3 кг масла (у 1913 р. – 18 кг) і 3,5 кг сиру (у 1913 р. – 22 кг).

1926 р. ця більшість була вже відносною – 48 %, а в 1939 р. частка росіян у містах зменшилася до 37 %, а абсолютну більшість утворили українці, питома вага яких досягла на той час 56 %. У 1939 р. питома вага росіян Донбасу дорівнювала вже 32 %, тоді як частка українців становила 61 % від загалу. Наприкінці 1930-х років більшість росіян (62 %) проживала у центрі та на заході Донбасу – у Сталінській області, тоді як на сході, у Ворошиловградській області, – лише 38 % [16, с. 8–10].

Індустріалізація стимулювала рух багатьох українців у Донбас такою мірою, що відбулися значні зміни у його етнічному складі. В другій половині 1930-х років з метою обмеження плинності кадрів у вуглевидобувній галузі відбулася переорієнтація вуглевидобувної промисловості Донбасу на місцеві кадри, а також на трудові ресурси найближчих областей України. Це призвело до втрати росіянами чисельної переваги серед донецького пролетаріату на користь українців, які склали його абсолютну більшість. Навіть серед міщан різко зросла кількість українських працівників [15, с. 284].

На території Донбасу у другій половині 30-х років ХХ ст. спостерігалось збільшення кількості євреїв. Тут у 1920 р. мешкали 53904 євреї, в 1939 р. їх стало 85505 осіб (чисельність збільшилась в 1,6 рази). Однак питома вага євреїв у складі населення Донбасу зменшилась майже удвічі з 3,3 % до 1,7 %. Зростання чисельності єврейського населення в Донбасі відбувалось переважно за рахунок природного приросту. Динаміка чисельності міського єврейського населення мала тенденцію до збільшення (в 1,6 рази), а кількість єврейського сільського населення – зменшилась у 2,3 рази. У національній структурі міського населення Донбасу євреї, не зважаючи на те, що їх питома вага постійно зменшувалась (з 9 % у 1920 до 2,3 % у 1939 році), стабільно посідали третє місце, поступаючись лише українцям та росіянам (і у окремі періоди грекам) [23, с. 13–14].

Внаслідок здійснення зовнішніх керованих міграцій за роки між двома переписами (1926–1939 рр.) чисельність населення Донбасу майже подвоїлася і на 1939 р. досягла близько 4,9 млн осіб. Кількість населення Ворошиловградської області досягла 1,84 млн, а Сталінської – 3,1 млн осіб. Міське населення регіону у порівнянні з 1926 р. зросло в 4 рази й складало 74 % від усіх жителів Донбасу. При цьому 61,9 % становили мешканці віком від 15 до 59 років, тобто працеспроможне населення. Разом з цим у 7 разів зросла кількість міст, а щільність населення досягла 78 осіб на 1 км², що було найвищим показником в Україні [6, с. 10].

Монофункціональний характер утворення поселень посилював залежність їх мешканців від державної політики, тим самим забезпечуючи перешкоди на шляху утворення громадянського суспільства через посилення економічної залежності від державних органів. Загальний рівень освіти у 1930-х роках також гальмував створення громадянського суспільства в Донбасі. На практиці це нерідко призводило до усвідомлення людьми їх належності до “гвинтиків” у радянському суспільстві та було додатковим засобом маргіналізації. Поруч із цим, система монофункціональних поселень сприяла поглибленню єдності у середовищі робітників, які займалися певною економічною діяльністю і в багатьох випадках були змушені протистояти місцевому керівництву, висуваючи, насамперед, економічні вимоги. В умовах обмеженості можливостей для підвищення власного культурно-освітнього рівня, скрутного соціально-побутового становища мали місце численні випадки побутової жорстокості та насилля над жінками, наклепів на співробітників та сусідів заради дрібної вигоди.

Список використаних джерел

1. *Державний архів* Донецької області (ДАДО). – Ф. Р-835. – Оп. 1. – Спр. 62.
2. *Центральний державний архів* громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 158.
3. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 196.
4. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 253.
5. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6618.
6. *Алфьоров М. А.* Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007.
7. *Василенко В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка / В. Василенко. – К., 2009.
8. *Гуцало Л. В.* Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.) / Л. В. Гуцало. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2007.
9. *История* рабочих Донбасса. – К., 1981. – Т. 1.
10. *История* России. ХХ век. 1894–1939. – М.: Астрель, 2009.
11. *Конквест Р.* Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 1993.
12. *Кононов І.* Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2.
13. *Котов В. И.* Народы союзных республик СССР. 60–80-е

годы: этнодемографические процессы / В. И. Котов. – М., 2001. 14. *Кравченко П. М.* Індустріалізація в Україні: ідеологічне підґрунтя і політична боротьба: (20-і – перша половина 30-х рр.) / П. М. Кравченко. – Вінниця, 1997. 15. *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. 16. *Малярчук Н. Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.) / Н. Г. Малярчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. 17. *Мінаєв С. В.* Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні / С. В. Мінаєв. – Харків: Трест “Харків-Друк”, 1928. 18. *Мирошніченко И. Е.* Так было. Репрессии 30-х годов на Старобельщине / И. Е. Мирошніченко. – Луганск-Старобельск, 1998. 19. *Національне адміністративно-територіальне будівництво [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony* 20. *Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект.* – К.: ІІЕНД, 2000. 21. *Панчук М. І.* Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період / М. І. Панчук // Політологічні розвідки. – К.: Парламент. вид-во, 2012. 22. *Пшеничний Т. Ю.* Голод 1932–1933 років в Україні: (на матеріалах південно-східних областей) / Т. Ю. Пшеничний. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008. 23. *Сучкова О. Ю.* Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) / О. Ю. Сучкова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005.

Юрий Николаец

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ДОНБАССЕ В 20–30-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Статья содержит анализ демографических процессов на Донбассе в 20–30-х годах XX в. Определяются причины и характер межэтнических конфликтов в условиях ускорения процесса урбанизации.

Ключевые слова: демография, урбанизация, конфликт, нация, Донбасс.

Yuriy Nikolaets

DEMOGRAPHY PROCESSES IN DONBAS DURING 20–30’S YEARS OF XX CENTURY

The author of the given article is analyses main aspects of demographic processes in Donbas during 20–30’s years of XX century. The researcher is defined the reasons of ethnic conflicts in the conditions of urbanization.

Key words: demography, urbanization, conflict, nation, Donbas region.